

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Develi’de Meydana Gelen Ermeni Olayları

Mehmet Süme*

Özet

Hınçak Komitesi’nin eylemleri ile 1893’te başlayan Develi Ermeni olayları, Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da arttı. Hınçak ve Taşnak Komiteleri Develi’nin Fenese mahallesinde, Çomaklı ve Küçük İncesu köylerinde teşkilatlandılar. Develi’nin Orta Anadolu’yu doğu ve güney vilayetlerine bağlayan bir konumda olması Develi’yi Ermeniler nazırında önemli kılmaktaydı. Ermeniler Birinci Dünya Savaşı öncesinde Develi’yi adeta bir silah deposu haline getirdiler. Bomba yapımını öğrenmek amacıyla Develi’den Amerika’ya giden Ermeniler oldu. Savaşın başlaması ile birlikte belgelerin ifadesiyle “müstakil ve muhtar bir Ermenistan kurma” düşüncesinde olan Ermeniler, isyana kalkıştılar. Devleti ve kamu düzenini korumaya yönelik, şiddete karşı bir yetki kanunu olan Tebcir kanunu gereğince Develi’de bulunan Ermeniler Musul, Suriye ve Halep vilayetlerine sevk edildiler. Bu çalışmada arşiv kaynaklarından yararlanılarak yukarıda belirtilen bususların detayları açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Develi (Everek), Ermeni, Hınçak, Taşnak, Bomba Olayı

Giriş

Osmanlı Devleti’nde 1890-1896 yılları arasında Van, Erzurum, Sason, Merzifon, Yozgat ve Kayseri’de Ermeni ayaklanmaları oldu. Develi Ermeni ayaklanmaları bu ilk dönem Ermeni ayaklanmaları arasında yer aldı.¹

Ermeni olaylarını organize eden komitelerin şubeleri Develi’de de açıldı. Hınçak ve Taşnak kulüpleri Develi kazasının merkezi olan Everek’te² Fenese mahallesinde Çomaklı ve Küçük İncesu köylerinde teşkilatlandılar. Develi Ermeni Olayları 1893’te Hınçak Komitesi tarafından tertiplenen yafta olayı ile başladı.³ Bu olay Müslüman ahali ile Ermeniler arasında tesis edilmiş olan güveni sarstı. Zira Yafta Olayına kadar Develi’de Türklerle Ermeniler arasında gerek sosyal ve kültürel alanda, gerekse ticaret alanında birlikte yaşamının güzel örnekleri sergilenmişti. Yafta Olayları “Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi Merkezi” adını alan Merzifon’dan yönlendirildi. Yaftalar burada basılarak ayaklanmanın yapılacağı yerlere buradan sevk edildi. Kayseri’ye gönderilen yaftaların asılacağı yerlerin tespiti ve civar mahallere dağıtım işinden Andon Rışduni adlı Ermeni sorumluydu. Bu şahıs bizzat Develi’ye gelmişti.⁴ Develi Yafta Olayı, Ermenilerin 6 Ocak 1893’te Cuma gecesi Hükümet konağı ve cami kapılarına yaftaları asmaları ile başladı. Yapılan kovuşturma sonucunda elebaşlarının itirafları ve bazı muhbirlerin verdiği bilgiler ile Develi yafta olayı açığa kavuşturuldu ve suçlular gerekli cezalara çarptırıldılar.⁵

Daha sonraki süreçte Ermenilerin göstermiş olduğu bazı taşkınlıklar Develi’de

(*) Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gököy/BOLU, sume_m@ibu.edu.tr

- (1) Azmi Süslü, *Ermeniler Tebcir ve Sonrası*, Ankara, 2009, s.104; Taha Niyazi Karaca, *Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2005, s.167.
- (2) Everek: Develi’nin kaza merkezine verilen isimdir. Köyleriyle birlikte anıldığında Develi adını alan kaza sadece ilçe merkezi söz konusu olduğunda Everek adıyla anılmaktadır.
- (3) Geniş bilgi için bkz. Ahmet Kolbaşı, *Merzifon Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, Kayseri, 2005, s.226-253; Taha Niyazi Karaca, a.g.e., s.121-127.
- (4) Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.465,466.
- (5) *Ermeni Komiteleri (1891-1895)* BOA Yayınları, Ankara, 2001, s.33,34; Ahmet Kolbaşı, a.g.e., s.231.

sık sık olayların meydana gelmesine yol açtı. Olaylara karışan Ermenilerin bir bölümü takibata uğrayınca Amerika ve Avrupa'ya kaçtı. Develi'de meydana gelen Ermeni olayları Avrupa basınında yer aldı. Ancak bunların büyük bir bölümü olayların çarpıtılması suretiyle Ermeniler lehine yapılmış tek yönlü haberlerdi.⁶

Develi nüfusuna kayıtlı Ermeniler Develi dışında da bazı eylemlere katıldılar. 1903'te Bulgar komiteleri ile işbirliğine giderken⁷, 1905'te Van valisine düzenlenen suikasta aktif olarak rol aldılar.⁸ İlerleyen süreçte Develi'de pek çok olay meydana geldi. Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermeni komiteleri, yurtiçi ve yurt dışındaki Ermeni kiliseleri savaşın bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması yolunda iyi bir fırsat olduğunu düşünmeye başladılar.⁹ Develi'de teşkilatlanan Hınçak ve Taşnak komiteleri'de bu yönde hareket etti. Girişecekleri isyan hareketi öncesi imal ettikleri bomba ve temin ettikleri çeşitli silahlarla Develi'yi tam bir silah deposu haline getirdiler. Seferberliğin ilanı ile birlikte harekete geçen Ermeniler Develi'de isyan başlattılar. Alınan önlemlerle Ermenilerin isyanı bastırıldı. Tehcir kanunu gereğince Develi'de bulunan Ermeniler Musul, Suriye ve Halep vilayetlerine sevk edildiler.

A. Develi'de Meydana Gelen Bomba Olayları

Orta Anadolu'yu doğu ve güney vilayetlerine bağlayan bir konumda olması, Develi'yi Ermeniler nazarında önemli kılıyordu. Develi'nin stratejik konumunun farkında olan Ermeniler buraya ayrı bir önem verdiler. Bir isyan sırasında Develi'den hem güneye Kilikya bölgesine rahatlıkla ulaşılır hem de doğu yönünde harekete geçilebilirdi. Bu nedenle Develi'de olabildiğince silahlanma yoluna gittiler. Bomba yapımını öğrenmek amacıyla özel olarak Amerika'ya gönderilen Ermeniler Develi'ye dönerek bomba imal etmeye başladılar.

Bomba imali için Develi'nin seçilmiş olmasının nedeni barut imalinde kullanılan güherçilenin Develi ve çevresinde bol miktarda bulunmasıydı.¹⁰ Develi Baruthaneye barut temin eden önemli merkezlerden biriydi.¹¹ Ayrıca Everek'te ve İlipınar Karyesinde Baruthaneler bulunuyordu.¹² Develi'yi Ermeniler açısından önemli kılan bir diğer husus, Develi'nin merkezi olan Everek'in civar yerleşim birimlerine nazaran daha çok Ermeni barındırmasıdır.¹³ Everek gerek ilk dönem isyanları sırasında gerekse daha sonraki süreçte komitelerin rahatlıkla teşkilatlanıp isyan çıkardıkları merkezlerden biri oldu.

Hınçak ve Taşnak Cemiyetlerinin şubeleri 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile daha da yaygınlaştırıldı. Taşnaksutyun Komitesi İstanbul'dan gönderilen Kayserili Mazin başkanlığında, Kayseri ve çevresinde yeni şubeler açtı. Taşnaksutyun komitelerinin gerek bomba yapımı gerekse silah tedarik ve dağıtımını Hınçaklara oranla daha düzenli ve hızlı bir şekilde devam etti. Bu komitenin Everek şubesi yine İstanbul'dan gönderilen bazı komiteciler ve genel af üzerine serbest kalan Serpuhi Kelecyan tarafından yeniden canlandırıldı.¹⁴

(6) BOA. A. MKT. MHM. 618/38, s. 12 (8 Kanun-ı evvel 1896) BOA. HR. SYS. 38/11 (12 Aralık 1896).

(7) BOA. A. MKT. MHM. 618 / 52. S. 1-7 (25 Cemaziye'l-ahir 1321/ 18 Eylül 1903).

(8) BOA. DH. MKT. 409 / 61. s. 1-2. (17 Safer 1313 / 27 Haziran 1899).

(9) Abdurrahman Çaycı, "Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, HÜ. Ankara 8-9 Mart, Ankara, 1990, s.96.

(10) Güherçile: Tarımda gübre, tıpta ilaç, askeri alanda barut ve patlayıcı madde yapımında kullanılan, beyaz renkte ve ince billurlar durumunda birleşik bir maddedir. Bilimsel adı Potasyum Nitrat (KNO₃)'tur. Barut üretiminin ana maddesidir. Türkçe Sözlük, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s.580. Erciyes Dağının güneyinde yer alan arazi ve Develi Ovası, güherçile madeni açısından Anadolu'nun en zengin bölgelerinden biriydi.

(11) Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğunda Barut Sanayi 1700-1900*, KB Yayınları, Ankara, 2001, s.91,273.

(12) BOA. A. MKT. NZD. 51/56 (30 Cemaziye'l-evvel 1268/22 Mart 1852).

(13) Köstere (Tomarza), Yahyalı ve Develi Karahisar gibi nahiyeler ve bunlara bağlı köyler dışında doğrudan Develi'ye bağlı olan 25 köy ele alındığında Develi'deki Ermeni nüfusu Müslüman nüfus karşısında bir yekün teşkil etmemektedir. Çünkü Çomaklı, Küçük İncesu ve Karacaviran olmak üzere sadece üç köyünde Ermeni nüfusu bulunmakta diğer köylerinde Ermeni bulunmamaktadır. Ancak kazanın merkezi olan Everek'in nüfusunun ise yaklaşık yarısı Ermenidir. Bu durum Everek'i Ermeni komiteleri nazarında önemli bir merkez haline getirmiştir. Bkz.BOA. A. MKT. MHM. 618/38, s.13 (12 Kanun-ı evvel 1896).

(14) *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, Yayına Hazırlayan, Ahmet Tetik vd. ATASE Yayınları, Ankara, 2008. s.131.

Taşnaksutyun Komitesi 1908 yılı sonlarında Takuşyan Karabet adındaki bir Çilindir'e bir birine bağlı iki yarım yuvarlak biçimde bomba muhafazaları yaptırmıştı. Bunların içleri Hacı Minasyan Asador, Madam Serpuhi Kelecyan ve Derkizyan Asdik tarafından doldurularak denemeleri yapıldı. Bomba olayları patlak verdiğinde bu şekilde üretilen 20'den fazla bomba ele geçirildi. Bombaları daha da geliştirmek isteyen Ermeniler 1909'da Everek'in İlibe mahallesinde Bakırcı Karnik Şemsiyan, Palaoglu Dikran ve çıraqları Dönekoğlu Hacı'ye aynı nitelikte ve bakırdan daha kullanışlı bombalar yaptırdılar. Bu cinsten de 17 bomba ele geçirildi.¹⁵ Ermenilerin Develi'deki bu faaliyetleri bomba yapımı sırasında meydana gelen çeşitli infilak olayları sonucu ortaya çıktı. Ermeniler pek çok vilayette silahlanmışlarsa da Develi'nin bomba olaylarının ilk kez yaşandığı yerlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Develi'de ilk bomba infilakı 24 Mayıs 1912'de meydana geldi. Kilise mahallesinde ikamet eden Şemsiyan Ohannes evinin bir bölümünde bomba imal ederken bomba infilak etti. Şemsiyan Ohannes ve ailesi bu olaydan sağ olarak kurtuldular. Olaydan bir yıl sonra patlamadan kurtulmaları anısına Develi Dağında düzenledikleri bir kutlamada elinde bomba patlayan Şemsiyan Ohannes hayatını kaybetti.¹⁶ Böylece Ermenilerin bomba imal ettikleri ortaya çıkmış oldu.

Develi'de bir başka bomba olayı Su mahallesinde meydana geldi. Bu mahallede ikamet eden otuz yaşlarındaki Kegork Elekçiyen bomba yapımını öğrenmesi amacıyla komiteler tarafından özel olarak Amerika'ya gönderilmişti. Develi'ye Aralık 1913'te dönen Kegork, damatları Mihran Küçükyan, Avadis, Bıçakçı Manuk ve Fabrikatör Agopla birlikte bomba imaline ve bunları komite şubelerine dağıtmaya başladılar.¹⁷ 12 Şubat 1915'te öğle vaktinde Kegork'un ikamet ettiği evde bir patlama meydana geldi. Bomba imal ettiği anlaşılan Kegork'un sol eli bileğinden koptu vücudunun çeşitli yerlerinden ağır şekilde yaralandı. Olay sonucu yapılan kovuşturamada

patlamadan sonra yaklaşık iki saat hayatta kaldığı ancak kesinlikle ifade vermediği belirtilmektedir.¹⁸

Eve koşan Ermeniler arasında yer alan Yusuf adındaki Müslüman bir fırıncı çırağı da olaya şahit olmuş ve hükümet olayı bu çocuktan öğrenmiştir.¹⁹ Bu sırada olay yerinde bulunan üç bomba Ermenilerce ortadan kaldırıldı. Gece kapıda görevlendirilen bir Ermeni jandarmanın yardımıyla bomba yapımında kullanılan araç ve gereçler saklandı. Bu olay üzerine Taşnak ve Hınçak reisleri bir toplantı yaparak soruşturmayı önlemeye çalıştılar. Astsubay Kuzucuoglu Parsih ile Yanik Serkis adlı iki şahıs af diletirmek için İstanbul Patriğine gönderildi. Kayseri Ermeni Piskoposu Hosrof Efendi de soruşturmayı engellemek için büyük bir gayret içine girdi.²⁰ Bombanın patlamasından sonra Kayseri'deki Hınçak ve Taşnak komiteleri evrak ve önemli belgelerini

(15) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.132.

(16) Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'deki Ermeni Olayları*, Ankara, 2000, s.46; *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.132.

(17) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.131.

(18) BOA. DH. ŞFR, 461/28 (30 Kanun-ı sani 1330/12 Şubat 1915).

(19) Bomba olayının aydınlatılmasında yardımcı olan görgü şahitlerinden biri de yıllarca Ermeni Fırınıcılarının yanında çırağ olarak çalışan Yusuf Bakırbilek'tir. Yusuf Bakırbilek olayı şu şekilde nakletmektedir: "Ermeni ustam Harutun'un adıma kiraladığı dükkânda çalışıyordum. Bomba infilak edinceye kadar Kegork'un evinde bomba imal ettiğine dair Ermeniler dışında kimsenin bilgisi yoktu. Yortu gününde Kegork evinde üç bomba imal etmiş, dördüncüsü elinde patlamıştı. Patlama sonucu Ermeniler telaşlı ve endişeli bir şekilde patlamanın olduğu eve doğru koşmaya başladılar. Fındık Karabet adlı Ermeni'nin arkasından ben de koştum. Evin kapısı açılmıyordu. Bağdat adlı Ermeni bir kadından aldığımız kazmayla kapıyı kırarak içeri girdik. Kegork elleri kopmuş bir şekilde kanlar içinde yatıyordu. Bu durumda olduğu halde "Bugün üç bomba yaptım onları bemen ortadan kaldırım. Bomba imalinde kullanılan hiçbir şeyi ortada bırakmayın ve etrafı temizleyin..." talimatını verdi. Bu sırada Çubukcu Agop adlı bir Ermeni gelerek yastık altındaki üç bombayı alarak ortadan kayboldu. Her biri portakaldan daha büyüktü. O andaki heyecanlanandan olsa gerek benim varlığımı fark etmediler. Ancak tedavi için gelen Doktor Keleşoğlu Kırkor komşumuz olduğu için beni tanıdı. Hemen dışarı çıktım. Ertesi gün fırında çalışırken üç Ermeni gelerek gördüklerimi kimseye söylememem için bana baskı yaptılar. Ancak ben bu durumu yetkililere bildirmeye karar verdim. Kaza kaymakamı Anastas adlı bir Rum ve diğer ileri gelen memurlar Ermeni olduğu için başlangıçta bir sonuç alamadım. Ermeni olan diğer görgü şahitleri olayın bir bomba infilakı değil silahla yaralanma olduğunu söylüyorlardı. Zira doktor raporu da bu şekilde düzenlenmişti. Aradan 10-15 gün geçtikten sonra kaymakam Anastas Efendi'nin azledilip yerine Zeki isminde bir kaymakamın atanması sonucu olayın üzerine gidildi. Bunun üzerine Kayseri'den üç müfettiş geldi..." Bkz. Ahmet Gürlek, *Memleketim Develi*, Ankara, 1975, s.39-41.

(20) Piskopos Hosrof Efendi Patrikhanenin en seçkin komitecilerinden biri olup Bükreş kongresine katılmış ve seferberlik sırasında epikoposluğunu kutsamak bahanesiyle Rusya'ya Eçmiyazin'e gitmişti. Oradan dönüşünde Rusya'nın, Ermeni bağımsızlığını savunmak için Anadolu'ya gelecek ordularına Ermenilerin nasıl yardım etmeleri gerektiği konusunda birçok konferans verdi. Hosrof Efendi bütün komite harekâtını bizzat idare etmişti. *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.133.

yakarak bunların yerine sahte defterler düzenlediler.²¹

Olayın Develi'den Kayseri'ye bildirilmesi üzerine, Kayseri savcısı, Guherçile Fabrikası müdürü, Kolağası ve Polis müdüründen oluşan bir heyet ve yeterli miktarda polis memuru Develi'ye gönderildi. Olay yerinde incelemeler yapan heyetin elde ettiği bilgiler Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhad Bey tarafından şifreli bir telgrafla Dâhiliye Vekâletine iletildi. Daha sonra elde edilecek bilgilerin ise peyderpey gönderileceği belirtildi.²² Olayla ilgili tetkikler sırasında alınan bazı ifadelerden imal edilen bombaların her birinin Ermenilere 30 kuruşa satıldığı, bir kısmının ise Ermeni komitelerine dağıtıldığı bilgisine ulaşıldı.²³ Yine olay yerindeki incelemeler sırasında Fransızca, Rusça ve Ermenice şifreli olarak yazılmış evrak elde edildi. Bunlar tercüme edilmesi için Dâhiliye Vekâletine gönderilmiş, içeriğinin acilen Kayseri mutasarrıflığına ve Develi Kaymakamlığına bildirilmesi istenmiştir.²⁴ İstenilen tercümenin gecikmesi üzerine aynı konuda Kayseri mutasarrıfı Ahmed Midhat Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine bir telgraf daha gönderildi. Telgrafta ilgili belgede bomba imaliyle ilgili bilgilerin ve şekillerin yer aldığı bilgisinin edinildiği tercüme yapılırken bu hususun dikkate alınmasının yararlı olacağı belirtiliyor, birer suretinin ise acilen Kayseri'ye gönderilmesi talep ediliyordu.²⁵

Bu olaydan sonra yetkililer tarafından arama ve incelemeler sonucu Ermeni mezarlıklarında gömülü barut, silah vb. patlayıcı madde yapımında kullanılan malzemeler bulundu. Yine Fenese mahallesindeki Ermeni Kilisesi ve okulunda 21 adet bomba bulunduğu Kayseri Mutasarrıfı Ahmed Midhat tarafından Dâhiliye Vekâletine bildirildi. Aynı hususlar askeri birlikler arasındaki yazışmalara da konu olmuş 5. Kolordu komutan vekili Halil Recai durumu Erkan-ı Harbiye vekâletine bildirmiştir.²⁶ Yapılan resmi soruşturmalara göre bu süre içinde Hinçak komitesi tarafından Kayseri Livası içinde 600'ü

aşkın seri ateşli manliher, mavzer ve İngiliz tüfekleri bulundu. Bunlar komite şubelerine dağıtılmış ve çoğunluğu Develi'de olmak üzere, tahrip gücü yüksek 400 kadar büyük çapta bomba yapılmıştır. Bu bombaların hesabı, yönetim kurulları değiştikçe demirbaş olarak birinden diğerine aktarılmış, komite talimatına uyularak çete başlarına verilmiş ve silah tedariki komite üyeleri için zorunlu kılınmıştır.²⁷

Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki Ermeniler girişilecek topyekûn bir isyan hareketinden önce, hem Develi'de hazırlık yapmakta hem de imal ettikleri bombaları diğer bölgelere sevk etmektedirler.

B. Develi Ermeni İsyanı

II. Meşrutiyetten sonra topyekûn bir isyan hareketine hazırlanan, Ermeni komiteleri Birinci Dünya Savaşı sırasında takıncakları tutumu belirlediler. Belirlenen hususları ülke genelindeki şubelerine ve din adamlarına tebliğ ettiler. Taşnaksutyun Komitesinin tebliğ ettiği komite iç tüzüğü 26 Eylül 1915'te Develi'nin Fenese mahallesinde hazırlanmıştır. Amaç, üyelik, teşkilat, genel kurul vb. yedi bölümden oluşan iç tüzük 76 madde den meydana gelmektedir. Taşnaksutyun Komitesinin amacı 1. maddede şu şekilde belirtilmektedir. “*Taşnak Ermeni Komitesi çetelerinin başlıca görevleri ayaklanma eylemlerine maddi ve manevi yardımda bulunmaktır.*”²⁸ Taşnaksutyun Komitesi iç tüzüğünün Develi'de hazırlanmış olması Develi'nin Ermeniler tarafından bir üs haline getirildiğini gösteren bir başka husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo-1. Develi ve Kayseri'de Faaliyet Gösteren

- (21) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.133.
- (22) BOA. DH. ŞFR. 461/28 (30 Kanun-ı Sani 1330/12 Şubat 1915).
- (23) BOA. DH. ŞFR. 463/97 (19 Şubat 1330 / 4 Mart 1915).
- (24) BOA. DH. ŞFR. 462/14 (16 Şubat 1330/ 1 Mart 1915)- BOA. DH. ŞFR. 463/20 16 Şubat 1330/ 19 Şubat 1915).
- (25) BOA. DH. ŞFR. 466/68 (14 Mart 1331/ 27 Mart 1915) Ayrıca bkz. Cenani GÜRBÜZ, *Millî Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, Develi, 2010, s.42.
- (26) BOA. DH. ŞFR. 466/41 (12 Mart 1331 / 25 Mart 1915); *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 C. I. ATASE Yayınları*, Ankara, 2005, s.53.
- (27) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.131.
- (28) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.108-114.

Ermeni Kulüpleri

KAYSERİ MERKEZİ ²²			
Kulübün Adı	Faaliyet Alanı	Toplanma Merkezi	Müdürü
Taşnaksutyun Kulübü	Siyasi	Bağcebaşı Mahallesi	Kevork ve Nişanyan
Taşnaksutyun Kiraathanesi	Siyasi	Setanönü Mahallesi	
Hınçak Kulübü	Siyasi	Setanönün Mahallesi	
Hınçak Kiraathanesi	Siyasi	Bağcebaşı Mahallesi	Minasyan Minas
Umur-u Cizye Fırkası	İktisadi	Kızlar Mektebi	Keşişyan Mesrab Efendi
Zen İştret Cemiyeti		Bağcebaşı Mahallesi	Papas Aristakis Efendi
İncil Şirketi	İlmi	Bağcebaşı Mahallesi	Kundakçıyan Kırkor Efendi
Ermeni İnas Şirketi	İlmi	Bağcebaşı Mahallesi Kızlar Mektebi	Madam Mecikyan
Erciyas Sığpanik(?) Kul.		Henüz tesis etmemiştir	Agop Lebisyan
Gençler Kulübü		Boyacıköpü Mahallesi	
DEVELİ KAZASI			
Hınçak Kulübü	Siyasi	Everek'te Artin Ağa hanesi	Mihran Kuzuyan
Surp Ahpur Kiraathanesi	Siyasi	Fenese'de Hacı Avan Hanesi	Zevrap Kavafyan
Hınçak İhtilal Komitesi	Siyasi	Çomaklı Karvesi	
Hınçak İhtilal Komitesi	Siyasi	İncesu Karyesi	
Nubar Cemiyeti	Siyasi	Everek	Melkon Asador
Nubar Cemiyeti	Siyasi	Fenese Mahallesi	Melkon Asador
Nubar Cemiyeti	Siyasi	Çomaklı Karyesi	Melkon Asador

Kayseri ve Develi'de Taşnaksutyun Komitesinin asıl faaliyeti Nubar Paşa'nın Mart 1913'te Avrupa'da doğu illeri sorununu söz konusu ederek dolaştığı dönemde gerçekleşti. Bu sırada komitenin faaliyetleri artmış, isyan için hazırlıklar başlatılmış, şubelere çeşitli talimatlar verilmişti. Kayseri Ermeni Okulu öğretmeni Melkon Asador tarafından Kayseri, Develi'nin Fenese ve Everek mahallesi ile Çomaklı köyünde "*Nubar Cemiyeti*" adı altında dört şube kurulmuştur. Bu şubeler aracılığı ile birçok yardım toplandı ve Mısır'a gönderildi. Develi'de sadece Taşnaksutyun Komitesi değil diğer bir etkin Ermeni Komitesi olan Hınçak'ta teşkilatlanmıştı. Başkanlığını Mihran Kuzuyan'ın yaptığı Develi Hınçak Komitesi merkezi Everek'te Artin Ağa hanesiydi. Ayrıca Zevrap Kavafyan'ın başkanlık ettiği Surp Ahpur Kiraathanesi adı altında kurulan bir başka Ermeni Cemiyeti Everek Fenese mahallesinde faaliyet gösteriyordu.²⁹ Hınçak komitesi Eylül 1908'de önce Everek şubesi-

ni sonra da Kayseri ve çevresindeki şubeleri köylere kadar genişletti. Teşkilata Avrupa ve Mısır'da komiteci olarak tanınan David Sultanyan ile hükümlüken genel af üzerine tahliye edilen Serkis Torosyan görevlendirildi. Komiteler yurt dışında bulunan merkezleriyle de işbirliğine gitmişlerdi. Daha sonra Azad Vostanik takma adını taşıyan Hınçak şubeleri genel müfettişi olan Vanlı dışçı Melkon, şubeleri bir kat daha yaygınlaştırdı. Fedai çetelerini yeniden düzenledi.³⁰ Everek'te Balakislil Asador ve arkadaşlarının Amerika'dan getirdiği güçlü bir elektrik jeneratörüyle elektrik akımı üretilip, bu akım sokaklara çekilen tellere verilerek Müslüman halk ve askerler öldürülmek istendi.³¹ Develi ve Kayseri'de faaliyet gösteren Ermeni kulüpleri yandaki tabloda gösterilmiştir.

Tabloda yer alan bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kayseri ve Develi'de teşkilatlanmış çok sayıda Taşnaksutyun ve Hınçak kulübü bulunuyordu. Develi'de faaliyet gösteren Taşnaksutyun ve Hınçak İhtilal komiteleri belgelerde geçen ifadeyle "*Mubtar ve müstakil bir Ermenistan teşkili maksadıyla*"³³ isyan etmişlerdir. Everek'te başta Fenese olmak üzere Ermenilerin bulunduğu diğer mahallelerde, Çomaklı ve İncesu köylerinde eş zamanlı olarak harekete geçtiler. İsyân öncesinde, gerekli hazırlıkları yapmışlardı. Genellikle bütün Ermeni evlerinde silah saklamak ve gerektiğinde gizlenmek için mahzen, bodrum ve duvarlar arasında gizli yerler bulunuyordu. Komite üyelerinin silahlandırılması için ABD'nin Detroit, New York, Şikago ve Boston şehirleri ile Arjantin'in başkenti Buenos Aires'te ikamet eden ve birçoğu Develi doğumlu olan 25 Ermeni, isyan öncesinde Develi ve Kayseri'deki komitelere

(29) BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/26 (30 Zilhicce 1337 / 27 Ağustos 1919).

(30) *Ermeni Komitelerinin Amaçları*, s.130,131.

(31) *Ermeni Komitelerinin Amaçları*... s.132.

(32) Tablo şu belgeler ve kaynakta yer alan bilgilerden yararlanılarak hazırlanmıştır: BOA. İ. DÜİT. 173/ 39 (4 Teşrin-i evvel 1332/ 17 Ekim 1916); BOA. İ. DÜİT. 173/ 27 (22 Eylül 1332/ 5 Ekim 1916); BOA. DH. EUM. 5 Şb. 79/ 26 (30 Zilhicce 1337/ 27 Ağustos 1919); *Ermeni Komitelerinin Amaçları*, s.132.

(33) BOA. İ.HB.181/45 (8 Şubat 1331/ 21 Şubat 1916); BOA. İ.HB 179/ 24 (13 Kanun-ı evvel 1331/ 26 Aralık 1915) - 1916)

maddi yardımda bulunarak parçalar halinde silah malzemeleri gönderdiler. Amerika'daki bu şahıslar konserler verip tiyatro gösterileri düzenleyerek kazandıkları paraları komitelere gönderdiler.³⁴ Bunlar daha önceki süreçte Develi'deki Ermeni olaylarına karışan ve takibata uğramaları sonucu ABD ve Arjantin'e kaçan kimselerdi.³⁵ Develi isyanına karışarak Amerika'ya kaçan bir başka şahıs Kayseri Talas doğumlu Bahçivan Ohannes'ti. Bahçivan Ohannes Ekim 1913'te Develi'ye gelmiş Fene Ermeni Mektebinde öğretmenlik yapmıştı. Temmuz 1914'te Develi'den ayrılan Ohannes bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra Yunanistan üzerinden Amerika'ya gitti ve New York'ta ikamet eden Kohoren M. Asdoorian aracılığıyla Kayseri ile mektup teatisinde bulundu.³⁶

Kasım 1914'te I. Dünya Savaşı'na dâhil olan Osmanlı Devleti seferberlik ilan etti. Seferberliğin ilanı üzerine önemli uğraşlardan biri de askerlik meselesi oldu. Komiteler şubelere çağrılan Ermenilere, bu çağrıya uymamaları, askerlikle yükümlü olanlara ise ortadan kaybolmaları yönünde telkinde bulundu. Silahaltına çağrılan Ermeniler ise bu çağrıya icabet etmediler. Edenler ise uygun zamanları kollayarak silahlarıyla birlikte firar ettiler. Birçok yerde martin ve gra tüfeklerinin fişekleri için kurşun döküldü. Müslüman halk üzerine taarruz planları hazırlandı.³⁷

Bomba imal ettikleri yerlerde patlamaların olması sonucu ayaklanma hazırlıkları açığa çıktı. Bunun üzerine köylerde ve savunmaya daha elverişli olan yerlerde sey-yar çeteler sakladıkları silahlarla yirmişer, otuzar kişilik gruplar halinde İncesu, Derevenk ve Efker'e başta olmak üzere pek çok yerde harekete geçtiler. Saldırıları, suikastlar ve gasplar birbirini izledi.³⁸ Develi nüfusu-na kayıtlı Ermeniler sadece Develi'de değil civar yerleşim birimlerinde meydana gelen Ermeni olaylarında da aktif olarak rol aldılar. Boğazlıyan'ın Çulhanlı köyü yakınlarında Kozas mevkiinde birçok kola ayrılmış 300'e yakın silahlı Ermeni eşkiyası Develi nüfusu-

na kayıtlı Ermeniler tarafından sevk ve idare ediliyordu.³⁹ Develi'de Ermeni isyanının başlaması üzerine derhal askeri önlemler alındı. Gerek Ermeni mahallelerinde bulundurulacak gerekse ani bir olaya karşı koyabilecek sayıda askerin Develi'de bulundurulması kararı alındı. Buna ek olarak elli kadar Müslüman mahalle bekçisi tayin olundu. Ermeni kulüpleri kapatıldı. Yapılan aramalar sırasında yeni silah ve bombalar ele geçirilmiştir. Kayseri'de ele geçirilen Hınçak ve Taşnak komitelerinin reisleri bir süre sonra itirafta bulunmaya başladılar. Hınçak ve Taşnak komitelerinden gelen telkin ile Fedai Cemiyeti kurarak silah dağıttıklarını dile getirdiler. Güvenlik güçlerinin gayretleri ile isyanın önü alındı. Başta komite reisleri olmak üzere isyana iştirak eden pek çok Ermeni tutuklanarak yargılandı.⁴⁰

Yargılamalar Kayseri Divân-ı Harbi Örfisinde yapıldı. Yapılan yargılamalar sırasında Develi ayaklanmasına katılan, Kapril Kâhya veled-i Humparsum, Hacı Agobyan Kalust veled-i Birayun, Zirun Runyan veled-i Arakil, Tekfuryan Kapril veled-i Semhak, Şancalıoğlu Karabet veled-i Humparsum, Boğosoğlu Boğos veled-i Arakil'in suçları sabit görülmüş ve mülkiye ceza kanunnamesinin 54. maddesine istinaden, tutuklandıkları tarihten itibaren onar yıl müddetlerle kalebentlik cezasına çarptırılmışlardır. Kayseri Divân-ı Harbi Örfisinin aldığı bu karar Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver imzalı bir yazı ile 26 Aralık 1915'te Padişaha sunulmuş ve padişahın vereceği bir irâde-i seniyye ile alınan kararın kesinleştirilmesi arz edilmiştir.⁴¹

Bu konuda talep edilen irâde-i seniyye 1 Ocak 1916'da hazırlanmış olup, "...

(34) BOA. HR. SYS. 2879 / 4 (11 Mayıs 1915).

(35) BOA. HR. SYS. 2873 / 2 (3 Haziran 1915).

(36) BOA. HR. SYS. 2879 / 20 (1 Mayıs 1915) Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen, Dâhiliye Nazırı Talat imzalı yazı ile Bahçivan Ohannes'in faaliyetleri hakkında tedbir alınması istenmiştir.

(37) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.132.

(38) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.133.

(39) *Ermeni Komitelerinin Amaçları...* s.211.

(40) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İsyanı*, BOA Yayınları, Ankara, 2007, s.142.

(41) BOA. İ. HB. 179/24 - s.1 (13 Kanun-ı evvel 1331 / 26 Aralık 1915).

Kayseri Divân-ı Harbi Örfisi'nden verilen karar tasdik olunmuştur. İşbu İrade-i seniyye'nin icrasına Harbiye Nazırı Memurdur" ibaresiyle bitmektedir. İrade-i seniyye, Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said, Baş Kumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver imzalıdır.⁴²

Develi isyanına katılan Ermenilerin kimlikleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan yargılamalara ilişkin evrakın ikincisinde şu bilgiler yer almaktadır. Develi Ermeni isyanına katılan Everekli Bağdatlıyan Rupen veledi-i Avadis mülkiye ceza kanunnamesinin 54. maddesi ilavesine istinaden on beş, Açıkyan Markiros veled-i Agob ve Doktor Demirciyan Karabet ve Avakneyan Misak ve Zirun Zirunyan zevcesi Serpuhi'nin beşer sene müddetle kalebend edilmelerine ve adı geçen kanunun 58. maddesinin ek 2. maddesinin son fıkrasına istinaden Tomarzalıyan Aram'ın on beş ve Vakkis Gülekyan Ohan'ın dokuz ve Karagözyan Setrak'ın on ve Gamyalıyan Hacı Toros'un beş sene müddetle kürek cezasına ve Gazarvakyan zevcesi Filor bint-i Hacı Naises'in 166. maddeye istinaden bir yıl hapsine ve on lira para cezasına ve veremediği takdirde 37. madde gereğince on liranın 40 gün hapse dönüştürülmesiyle toplam bir yıl kırk gün hapsine karar verilmiş ve karar sanıkların yüzüne okunmuştur. Bir önceki davaya benzer bir şekilde Kayseri Divan-ı Harb-i Örfisinin verdiği bu karar bu kez Harbiye Nazırı Vekili Talat imzalı bir yazıyla 18 Şubat 1916'da yine padişaha gönderilmiştir. İlgili yazıyla mahkeme kararlarının kesinleşmesi için irade-i seniyye arz edilmiştir. Sonuçları onaylayan irade-i seniyye ise 21 Şubat 1916'da hazırlanmış ve mahkeme kararları kesinlik kazanmıştır.⁴³

Develi isyanına katılan bir diğer şahıs Kunduracı Everekli Arşak veled-i Semhak'tır. Dükkânında yapılan aramada ruhsatsız revolver bulunan Arşak, İstanbul Divân-ı Harb-i Örfisince idam cezasına çarptırıldı. Sağlık raporuna istinaden bu ceza daha sonra bir irade-i seniyye ile müebbed kürek cezasına çevrildi.⁴⁴ Everek kilise mahallesinde Erhama-

noğlu Agop Mesropyan Mektebi Kütüphanesinde "Bir Ermeni Fedaisinin Tercüme-i Hali" ve "Ermenistan Tarihi" adlı kitapları sakladığı, bunlara ders programlarında yer verdiği ve bahçe duvarında silah ve fişek sakladığı için 6 yıl müddetle kalebend edilmiştir.⁴⁵

Develi Kazasının İncesu karyesinde ve Hınçak ihtilal komitesi üyelerinden olup ayaklanmaya iştirak eden, Ağya oğlu Mikael, Bağdasar oğlu Nazar, Kırkor oğlu Abram ve Tomayon Serkis oğlu Haçator ve Kegorkoğlu Nişan onbeşer müddetle kürek cezasına çarptırıldılar. Yine İncesu Karyesinden Vartanoğlu Ağya beş yıl kalebenlik, Kayaoğlu Murad ve Tekfuroğlu Nikfor, Bağdasaroğlu Oseb ve Armenag yedişer yıl kürek cezasına çarptırıldılar.⁴⁶

Everek Fenese mahallesinden ve Çomaklı karyesinden Mukofyan Agob ve arkadaşları Şemsioğlu Karnik, Madam Serpuhi, Hansiyan Mihran, Deli Serkisoğlu Harutyun, Mukafyan Agob, Salbiyan Dikran, Uzun Karabetoğlu Agob, Tüfekçioğlu Setrak, Olukyan Karabet, Gözübüyüköğlü Toros, Üçkardeşoğlu Mihran, Kalfaoğlu Zirun, Yosefyan Misak, Sarioğlanyan Karabet, İkizoğlu Manuk, Kasaboğlu Hacı Zimavak ve İskenderoğlu Karabet Kayseri Divân-ı Harbi Örfisi'nde kalebend ve kürek olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldılar. Bu şahıslardan İskenderoğlu Karabet firar etmiştir. Cezalar ilk örneğimizde olduğu gibi Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver imzalı bir yazıyla padişaha iletilmiş ve kesinleşmeleri hususunda irade-i seniyye düzenlenmesi arz edilmiştir. Yine Mehmed Reşad, Sadrazam Mehmed Said ve Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver imzalı ilgili irade-i seniyye hazırlanmıştır.⁴⁷ Kayseri Divân-ı Harbi Örfisince yargılanan şahısların sayıca çok olması, Develi'deki isyan hareketinin boyutlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

(42) BOA. İ. HB. 179/ 24 s.2 (19 Kanun-ı evvel 1331/ 1 Ocak 1916).

(43) BOA. I. HB. 45 s.1-2 (17 Rebiyü'l- ahir 1334/ 22 Şubat 1916).

(44) BOA. İ. DÜİT. 171/58 s.1,2 (30 Mayıs 1332/ 12 Haziran 1916).

(45) BOA. İ. DÜİT. 172/44 (9 Ağustos 1332/ 22 Ağustos 1916).

(46) BOA. İ. DÜİT. 173/ 39 s.1,2. (4 Teşrin-i evvel 1332/ 17 Ekim 1916).

(47) BOA. İ. DÜİT. 173/ 27 (7 Zilhicce 1334/ 5 Ekim 1916).

C. Tehcir Kararının Develi’de Uygulanması

Tehcir bir yerden başka bir yere göç ettirmek anlamını taşır. 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kanununun amacı; Osmanlı Devleti’nin silahsız sivil halkını ve askerlerini Ermeni çetelerine karşı korumak için Ermenileri savaş alanı dışına çıkarmaktır. Tehcir kanunu yürürlüğe girmeden önce devrin dâhiliye vekili Talat Paşa, Erzurum Mebusu Vartkes Efendi, başkomutan vekili Enver Paşa ise Ermeni patriği ile görüşerek cemaatlerine barış nasihatinde bulunmalarını istemişlerdir. Söz konusu Ermeni hareketleri genel bir mahiyet aldığı takdirde, askeri hükümetin sıkı tedbirler almak mecburiyetinde kalacağını vurgulamışlardır. Bu uyarılardan bir sonuç alınmayınca tehcir kanunu yürürlüğe konulmuştur.

Kanununun 1. maddesi, “Devlet güçlerine ve kurulu düzene karşı mübalefet, silahla tecavüz ve mukavemet görülürse karşı konulmasını”

2. maddesi, “silahlı güçlere yönelik casusluk ve ibanetleri tespit edilen köy ve kasabaların başka mahallere sevk ve iskân edilebileceğini”

3. maddesi, “kanunun geçerliliği ve 4. maddesi de kanunun icrasında sorumluluğu belirtmektedir.”⁴⁸

Kanun, metninden de anlaşılacağı üzere devleti ve kamu düzenini korumaya yönelik şiddete karşı yetki kanunudur. Göç sırasında oluşturulan kafilelere vasıta veya binek hayvanı temin edilmiş, kadın, yaşlı, çocuk ve hastalara özel ihtimam gösterilmiştir. Dâhiliye vekâletince yayınlanan yönetmeliğin 2. ve 3. maddeleri bu titizliğin derecesini göstermektedir.

Madde 2: Nakledilen Ermeniler taşıyabilecek bütün mallarını ve hayvanlarını birlikte götürebilirler.

Madde 3: Ermenilerin yolculuk sırasında canlarının korunması, yiyecek temini ve istirahatleri geçtikleri yerlerdeki yönetim makamlarına aittir. Bu hususta görülecek

gevşeklik ve ilgisizlikten bütün memurlar sorumludur. Deniz yoluyla göç edenlere o dönemde salgın olan sıtmaya karşı korunmaları için kinin dağıtılmış, hastalar için sivil hastanelerin yanında askeri hastanelerden de yaralanma imkânı getirilmiştir. Ayrıca nakledilen ahaliye ait gayrimenkuller tespit edilmiş, bunların icar ve bedellerinin kendilerine verilmek üzere mal sandıklarına bırakılması bu konular için özel komisyonlar teşkil edilmesi karar altına alınmıştır. Adı geçen yönetmeliğin 21. maddesine göre göç edenler kamplarda ve yolculukta saldırıya uğrarlarsa saldırganlar derhal tutuklanarak divân-ı harbe sevk edileceklerdir. 22. maddeye göre göç edenlerden rüşvet ve hediye alanlar veya tehdit ile adabamugayir davrananlar, derhal görevlerinden alınıp divan-ı harbe sevk edilecekler ve ağır bir şekilde cezalandırılacaklardı. Nitekim hükümetin talimatına uymayan 1397 kişiden bazıları idam, bazıları ise muhtelif cezalara çarptırılmışlardır.⁴⁹

Kayseri sancağında Ermenilerin tehcir edilmesine Haziran 1915’te başlanmış ve Eylül 1915 itibarıyla tehcir işlemi tamamlanmıştır.⁵⁰ Kayseri sancağı dâhilinde ilk uygulama, Hınçak ve Taşnak komitelerinin teşkilatlandıkları ve Develi isyanında aktif rol alan Küçük İncesu karyesinde yapılmıştır.

Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey’in 9 Haziran 1915’te Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta “Develi Kazasında Küçük İncesu karyesinde yüz altmış haneden altı yüzden ibaret Ermeni abalisininin kâmilin diinkü gün Aksaray’a gitmek üzere yola çıkarıldıkları maruzdur” ibareleri yer almaktadır.⁵¹ Buna göre telgrafta yer alan “diinkü gün” ifadesinden tehcirin

(48) Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara, 2005, s.44-50; M. Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1986, s.144-147.

(49) Ermenilerin sevk ve iskân sırasındaki uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Cemal Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2011; A. Çaycı, *a.g.m.* s. 99.

(50) Recep Karacakaya, “Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirine Genel Bir Bakış ve Tehcirin Kayseri Sancağında Uygulanışı”, *Bütün Yönleriyle Develi I. Bilgi Şöleni*, 26-28 Ekim 2002, Develi, 2003, s.524.
(51) BOA. DH. ŞFR. 474/110 (27 Mayıs 1331/ 9 Haziran 1915); BOA. DH. EUM. 2 Şb. 68/36 (26 Receb 1333/ 9 Haziran 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İsyanı*, BOA Yayınları, Ankara, 2007, s.162.

8 Haziran 1915'te başlatıldığını anlıyoruz. Ancak 12 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Kayseri'ye gönderilen şifreli telgrafla "Yerleri değiştirilen Ermenilerin gittikleri yerlerde çoğunluğu sağlayacakları ihtimali göz önünde bulundurularak Küçük İncesu dışında Kayseri ve bağlı yerlerden Ermeni çıkarılmaması" istenmiştir.⁵² Bu telgraf ile Kayseri'den Aksaray havalisine Ermeni gönderilmesi durduruldu. Ancak Eylül 1915'e gelindiğinde Kayseri Sancağında bulunan Katolik ve Protestan Ermeniler de dâhil toplam 49.947 Ermeni'den 44.271'i Halep, Suriye ve Musul vilayetlerine sevk edildiler. Kayseri sancağı dâhilinde 4911 Ermeni kaldı. Bunlar askeriyede görev alan kimselerin aileleriyle az sayıdaki Katolik ve Protestan Ermenilerdi. Develi'de ise 15.689 Ermeni yaşıyordu.⁵³ Kuvvetle muhtemel bu sayı Kayseri sancağı için verilen genel toplama dâhildi. Çünkü yine 1915 tarihli bir nüfus istatistikinde Kayseri Sancağında nüfus kütüğüne kayıtlı Ermeni sayısı 47.617 olarak gösterilmekte ve bu nüfusun Kayseri merkez ve ilçelere göre dağılımı şu şekilde verilmektedir. Kayseri 29.664, Develi 15.138, Bünyan 2815 bu veriler ışığında Develi ve Bünyan'da yaşayan Ermenilerin Kayseri Sancağı için verilen sayılara dâhil olduğu görülmektedir. Bu hususu desteklemeyen bir başka bilgi ise şöyledir. Kayseri mutasarrıfı Zekai Bey'in 9 Haziran 1915 tarihli Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifreli bir telgrafta Develi ve bağlı yerleşim birimlerinde bulunan 3000 hane Ermeni'den 2000'i nin, Kayseri merkez ve köylerinde bulunan 7000 hane Ermeni'den 4000'i nin Dâhiliye Nezaretince "tayin ve tesis buyurulacak mahallelere sevklerinin icap ettiği" belirtilmektedir.⁵⁴ Genel olarak kabul, edilip yaygın olarak kullanıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nde bir ailenin 5 kişiden meydana geldiğini düşünürsek,⁵⁵ Kayseri ve Develi'deki hem Ermeni nüfusu hem de tehçire tabi tutulan Ermenilerin sayısı hakkında bir fikir sahibi olabiliriz Buna göre Develi'de 3000(hane)x5= 15.000 (yaklaşık) Ermeni bulunuyordu. Bunlardan 2000'i tehçire tabi tutulacağına göre 2000x5= 10.000 Ermeni tehçir edilmiştir diye biliriz. Aynı yöntemi Kayse-

ri için uyguladığımızda 7000x5= 35.000 Kayseri'deki Ermeni nüfusunu, 4000x5= 20.000 ise tehçire tabi tutulan Ermeni sayısını verir. Bu veriler ışında Kayseri'deki toplam sayılara bakacak olursak Kayseri'deki 35.000 olan Ermeni sayısı ile Develi'deki toplam sayı olan 15.000'i topladığımızda 50.000 sayısına ulaşıyoruz ki bu sayı yukarıda Kayseri Sancağı için verilen toplam rakamlara oldukça yakındır. Aynı yolla Develi ve Kayseri'deki tehçire tabi tutulan Ermeni sayısı ise 30.000 kişi olarak tespit edilmiş olur. Bu rakam yukarıda tehçire dair verilen 44.271 rakamından oldukça düşüktür. Bunun izahı şu şekilde yapılabilir. Kayseri mutasarrıfı Zekai Bey'in hane sayısını verdiği telgraf 9 Şubat 1915 tarihlidir ve telgrafta tehçire tabi tutulacak hane sayısı ile alakalı olarak "icab ettiği" ibaresi yer almaktadır. Oysa 44.271 rakamı 18 Eylül 1915 tarihli bir telgrafa dayanmaktadır.⁵⁶ Bu durumda hem Kayseri hem de Develi'den başlangıçta icab ettiği için daha fazla Ermeni tehçire tabi tutulmuştur diyebiliriz.

9

Develi ve Kayseri'de yaşayan ve tehçire tabi tutulan Ermenilerin bir kısmı ihtida⁵⁷ etti. Bunlardan bazılarının tehçirden kurtulmak amacıyla ihtida etmeleri ve sayılarının artması üzerine bu uygulamadan vazgeçildi. Bu şekilde ihtida edenlerin sevklerinin tehçir edilmeyeceği Dâhiliye Nezareti tarafından Kayseri'ye bildirildi.⁵⁸ İlerleyen zaman içinde şartlar uygun hale gelip asayiş sağlandığında ihtida eden bazı Ermeniler tekrar eski dinlerine dönmüşlerdir. Bu şahıslar hakkında

(52) Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin... s.164.

(53) Recep Karacakaya, a.g.m., s.524.

(54) BOA. DH. ŞFR. 668/7 (27 Mayıs 1331/9 Haziran 1915).

(55) Geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul, 1951, s.1-25.

(56) Recep Karacakaya, a.g.m., s.524.

(57) İhtida: Arapça Hüdâ kökünden türeyen ihtida sözlükte gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak ve hidayete ermek manasında kullanılmaktadır. İslam literatüründe ise bir başka dine mensup şahsın putperest veya dinsiz bir insanın İslamiyet'i seçmesine ve hayatının ona göre düzenlenmesine denir. Dinini değiştirip Müslüman olan kimseye ise mühtedi adı verilir. Geniş bilgi için bkz. Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri*, Ankara, 2010, s.8; Fikret Karaman vd. Dini Kavramlar Sözlüğü, Ankara, 2006, s.214.257.302.

(58) Recep Karacakaya, a.g.m., s. 524. Geniş bilgi için ayrıca bkz. "Süleyman Beyoğlu, Ermeni Tehçiri ve İhtida" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, [S.l.], n. 6, dec. 2012. ISSN 1304-9720. Erişim Adresi: <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuytdta/article/view/1023019204>. Erişim Tarihi: 14 Aralık 2014.

Tablo-2. Develi ve Kayseri’de İhtida Eden Ermenilerin Sayısı⁶¹

Ermeni		Katolik Ermeni		Protestan Ermeni		Asker Ailesi		Başka şehirlerden gelenler		Toplam	Buldukları Yer
Zükür Erkek	İnâs Kadın	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs		
1260	1351	167	258	152	110	50	110	4	11	3473	Bağcebaşı Karakolu İdaresinde
69	105	7	9	7	11	15	50	0	0	273	Gürcü Karakolu İdaresinde
122	219	0	0	7	33	74	150	0	0	605	Talas Nahiyesi
25	91	0	0	0	0	15	35	0	0	166	Efkere Nahiyesi
62	78	82	59	82	60	430	562	59	50	1524	Develi
47	101	11	21	10	20	252	252	3	3	720	Bünyan
1485	1945	267	347	258	234	836	1259	66	64	6761	Genel Toplam

herhangi bir işlem yapılmamıştır.⁵⁹ Dâhiliye Vekâlet’inin isteği üzerine Kayseri ve kazalarında ihtida eden Ermenilerin sayılarını gösteren bir cetvel hazırlanarak 13 Şubat 1917’de vekâlete gönderilmişti.⁶⁰ Bu tarih itibarıyla Develi ve Kayseri de ihtida eden Ermenilerin sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey’in ifadesine göre, ihtida eden Ermenilerin büyük bir bölümünü kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar ve asker aileleri oluşturuluyordu.⁶² 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra tehcir edilen Ermenilerin bir bölümü Develi’ye geri döndü. Geçmişte olduğu gibi yeniden ticaret ve zanaat erbabı olarak çalışmaya başladılar. Dönmeyenler ise Amerika ve çeşitli Avrupa ülkelerine yerleştiler. Develi’de kalanların büyük bir bölümü ise 1950’li yıllarda Develi’den İstanbul’a göç etti. Nispeten daha varlıklı olanlar ise Kanada, Amerika ve Lübnan’ın başkenti Beyrut’a yerleştiler.⁶³

Sonuç

Develi Ermeni isyanları 1890’lar da başlayan ilk dönem Ermeni isyanları içinde yer aldı. Coğrafi olarak Orta Anadolu’yu doğu ve güney vilayetlerine bağlayan bir konumda olması, Develi kazasının merkezi olan Everek’in civar yerleşim birimlerine göre daha çok Ermeni barındırması ve barutun hammaddesi olan güherçilenin Develi çevresinden rahatlıkla temin ediliyor olması, Develi’yi Ermeniler nazarında önemli kılmış-

tı. Bu önemine binaen gerek Hınçak gerekse Taşnak komiteleri Develi’de teşkilatlandılar. Everek, Çomaklı ve Küçük İncesu karyelerinde şubeler açtılar.

I. Dünya Savaşının başlamasını fırsat bilen Ermeniler pek çok yerde olduğu gibi Develi’de de isyana kalkıştılar. Zaten II. Meşrutiyetin getirdiği hürriyet ortamından yararlanarak daha serbest hareket etmişlerdi. Savaş öncesinde gerek teşkilatlanma gerekse silahlanma açısından gereken hazırlıkları fazlasıyla yaparak Develi’yi adeta bir silah deposu haline getirmişlerdi. Bomba imali sırasında meydana gelen infilak hadiseleri silahlanma konusunda Ermenilerin ne kadar ileri gittiklerinin açığa çıkmasına yol açtı. Ermeniler seferberliğin ilanı ile harekete geçtiler. Alınan askeri ve hukuki tedbirlerle Ermeni isyanlarının önü alındı.

27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kanunu gereğince Develi’de bulunan Ermeniler tehciire tabi tutuldular. İlk sevk tehcir kanununun ilanından kısa bir süre sonra 8 Haziran 1915’te Küçük İncesu karyesinden Aksaray havalisine yapıldı. 160 hane yaklaşık 600 kişiden oluşan Ermeni kafesi Aksaray’a sevk edildi. Geriye kalan kısım ise Eylül 1915’te Kayseri Ermenileri ile birlikte Musul, Suriye

(59) Recep Karacakaya, *a.g.m.*, s.525.

(60) BOA DH. EUM.2.ŞB 34/12-6 (13 Şubat 1332/26 Şubat 1917).

(61) Kayseri ve kazalarında ihtida eden Ermenilerin sayılarını gösteren cetvelden yararlanılarak hazırlanmıştır. BOA. DH. EUM.2.ŞB 34/12-6 (13 Şubat 1332/26 Şubat 1917).

(62) BOA. DH. EUM.2.ŞB 34/12-3 (21 Kanun-ı sani 1332/13 Şubat 1917).

(63) Cenani Gürbüz, *a.g.e.*, s.77.

ve Halep vilayetlerine sevk ve iskân edildiler.

Ermeni meselesini I. Dünya Savaşı yıllarında, yaklaşık dört yıllık kısa bir zaman diliminde, Develi örneğinde açıklamaya çalıştık. Ancak gerek teşkilatlanmaları gerekse silahlanma ve çalışma yöntemleri hakkında önemli ipuçları elde ettik. Kısa zaman aralıklarının belirlenip, bu süreç içerisinde belirli noktaların ele alınmasıyla elde edilen bilgilerle, meselenin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz. Nitekim bu düşünceye uygun olarak yapılan, örnek çalışmalarda farklı bölgeleri ele almalarına rağmen, benzer sonuçlar elde edilmektedir. Bu durum Ermenilerin belirli bir merkezden sevk ve idare edildikleri, sistemli, planlı ve bilinçli bir isyan hareketi içine girdikleri gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

- BOA. A. MKT. MHM. 547/32 (26 Safer 1321 / 24 Mayıs 1903).
- BOA. A. MKT. MHM. 618 / 52 (25 Cemaziye'l-ahir 1321/ 18 Eylül 1903).
- BOA. A. MKT. MHM. 618/38, 12 (8 Kanun-ı evvel 1896).
- BOA. A. MKT. NZD. 51/56, (30 Cemaziye'l- evvel 1268/22 Mart 1852).
- BOA DH. EUM.2.ŞB 34/12-6 (13 Şubat 1332/26 Şubat 1917).
- BOA. DH. EUM. 2 Şb. 68/36 (26 Receb 1333/ 9 Haziran 1915).
- BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/26 (30 Zilhicce 1337 / 27 Ağustos 1919).
- BOA. DH. MKT. 409 / 61. s. 1-2 (17 Safer 1313 / 27 Haziran 1899).
- BOA. DH. ŞFR, 461/28 (30 Kanun-ı Sani 1330/12 Şubat 1915).
- BOA. DH. ŞFR. 462/14 (16 Şubat 1330/ 1 Mart 1915).
- BOA. DH. ŞFR. 463/20 16 Şubat 1330/ 19 Şubat 1915).
- BOA. DH. ŞFR. 463/97 (19 Şubat 1330 / 4 Mart 1915).
- BOA. DH. ŞFR. 466/41 (12 Mart 1331 / 25 Mart 1915).
- BOA. DH. ŞFR. 466/68 (14 Mart 1331/ 27 Mart 1915).
- BOA. DH. ŞFR. 474/110 (27 Mayıs 1331/ 9 Haziran 1915).

- BOA. DH. ŞFR. 668/7 (27 Mayıs 1331/ 9 Haziran 1915).
- BOA. HR. SYS. 2873 / 2 (3 Haziran 1915).
- BOA. HR. SYS. 2879 / 20 (1 Mayıs 1915).
- BOA. HR. SYS. 2879 / 4 (11 Mayıs 1915).
- BOA. HR. SYS. 38/11 (12 Aralık 1896).
- BOA. I. HB. 45 (17 Rebiyü'l- ahir 1334/ 22 Şubat 1916).
- BOA. İ. DUİT. 171/58 (30 Mayıs 1332/ 12 Haziran 1916).
- BOA. İ. DUİT. 172/44 (9 Ağustos 1332/ 22 Ağustos 1916).
- BOA. İ. DUİT. 173/ 27 (22 Eylül 1332/ 5 Ekim 1916).
- BOA. İ. DUİT. 173/ 39 (4 Teşrin-i evvel 1332/ 17 Ekim 1916).
- BOA. İ.HB 179/ 24 (13 Kanun-ı evvel 1331/ 26 Aralık 1915) .
- BOA. İ.HB.181/45 (8 Şubat 1331/ 21 Şubat 1916).

Tetkik Eserler

- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. I., ATASE Yayınları, Ankara, 2005.
- BARKAN Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul, 1951.
- BEYOĞLU Süleyman, "Ermeni Tehciri ve İhtida" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, [S.l.], n. 6, dec. 2012. ISSN 1304-9720. Erişim Adresi: <<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuydta/article/view/1023019204>>. Erişim Tarihi:14.10.2014.
- ÇAYCI, Abdurrahman, "Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, HÜ. Ankara, 8-9 Mart 1990.
- ÇETİN Birol, *Osmanlı İmparatorluğunda Barut Sanayi 1700-1900*, KB Yayınları, Ankara, 2001.
- Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, BOA Yayınları, Ankara, 2001.
- Ermeni Komitelerinin Anaçları ve Eylemleri*, Yayına Hazırlayanlar, Ahmet Tetik, Melike Gürler Çiğdem Aksu, ATASE Yayınları, Ankara, 2008.
- GÜRBÜZ Cenani, *Milli Mücadelede Develi ve Ermeniler*, II. Baskı, Develi Belediyesi Kültür Yayınları, Develi, 2010.
- GÜRLEK Ahmet, *Memleketim Develi*, Ankara, 1975.
- Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde Din Değiş-tirme Hareketleri*, Ankara, 2010.
- KARACA Taha Niyazi, *Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2005.
- KARACAKAYA Recep, "Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirine Genel Bir Bakış ve Tehcirin Kayseri Sancağında Uygulanışı", *Bütün Yönleriyle Develi I. Bilgi Şöleni*, 26-28 Ekim 2002, Develi, 2003.
- KARAMAN Fikret, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, 2006.

KOLBAŞI Ahmet, *Merzifon Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, Kayseri, 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, BOA Yayınları, Ankara, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, BOA Yayınları, Ankara, 2007.

SEZER Cemal, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2011.

SÜSLÜ Azmi, *Ermeniler Tehcir ve Sonrası*, Ankara, 2009.

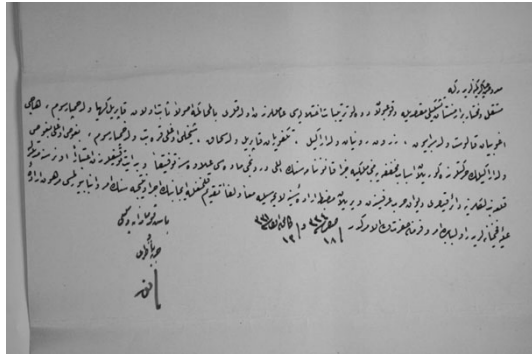
TOSUN Ramazan, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'deki Ermeni Olayları*, Ankara, 2000.

Türkçe Sözlük, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 1988.

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

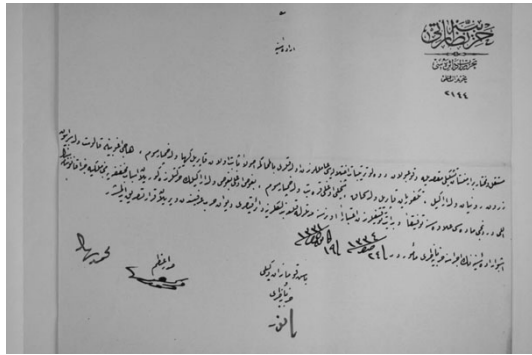
Ekler

Ek-1. Develi Ermeni İsyanına Katılan Ermenilere Verilen Cezaların Onanması İçin Enver Paşa Tarafından Padişaha Gönderilen Yazı Sureti.

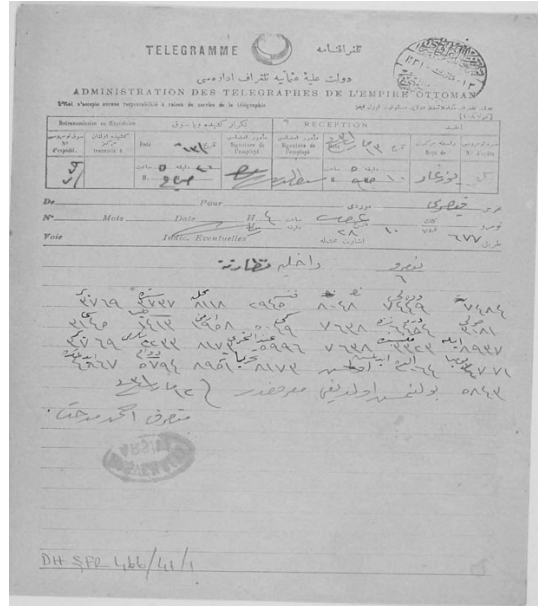
BOA. İ. HB. 179/24. (13 Kanun-ı evvel 1331 / 26 Aralık 1915)

Ek-2. Develi İsyanına Katılan Ermenilerin Cezalarını Onayan İrâde-i seniyye

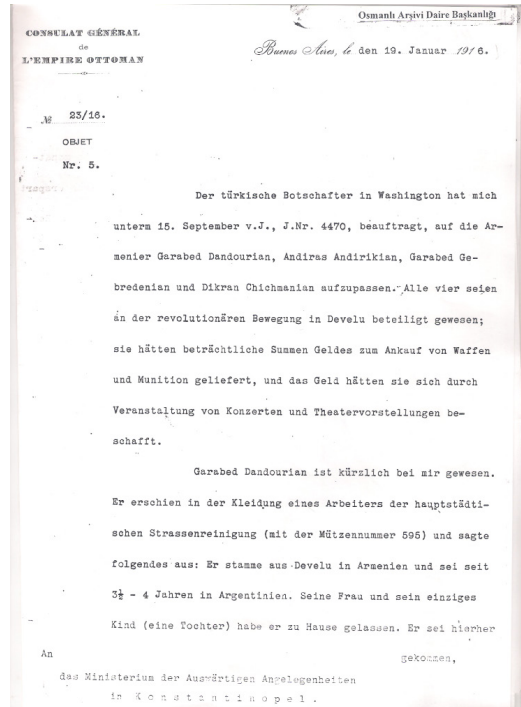
BOA. İ. HB. 179 / 24 s. 2 (19 Kanun-ı evvel 1331 / 1 Ocak 1916)

Ek-3. Develi Fenese Mahallesinde Ermeni Kilisesi ve Okulunda Bomba Bulduğunu Dâhiliye Nezaretine Bildiren Telgraf Metni

BOA. DH. ŞFR. 466/41. (12 Mart 1331 / 25 Mart 1915).

Ek-4. 19 Ocak 1916'da Buenos Aires Şehbenderliğinden Hariciye Vekâletine Gönderilen ve Develi'den Arjantin'e Kaçan Ermeniler Hakkında Bilgi Veren Tahriratın İlk Sayfası

BOA. HR: SYS.1873/2